

Іван САВЧУК

СТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ ОДЕСИ І САНКТ-ПЕТЕРБУРГА ОФІЦІЙНОЮ ПРОПАГАНДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У «низькій» геополітиці й у перцептивній географії важливе значення мають стійкі стереотипні погляди населення й образи світу та окремих його складових (Батьківщина, рідний край, країни/народи, вороги/друзі тощо), що формуються офіційною пропагандою й ідеологією. У ній міста як великі об'єкти реальності виконують особливу роль реперних точок, де зосереджена значна кількість суспільно вагомих символів колективної ментальності. У цьому контексті важливим є сприйняття історичного центру міста його мешканцями. Тут головна увага пересічного громадянина зосереджена на зовнішньому вигляді фасадів споруд парадних частин вулиць і площ історичного ядра міста та на пам'ятниках, що у ньому розташовані. Вони виступають елементами просторової самоідентифікації городян та завжди подаються у туристичних путівниках та матеріалах як обов'язкові для відвідування (див., напр.: [2; 8; 13; 14; 18; 34]).

Метою дослідження є комплексне вивчення з позицій сучасної геополітики і перцептивної географії ролі образів пам'ятників в історичній частині таких важливих міст на пострадянському просторі, як Одеса (Україна) і Санкт-Петербург (Російська Федерація) у створенні ментальної картини цих міст.

Відповідно *завданнями* такої роботи є: 1) розробка власної методики дослідження ролі пам'ятників у створених офіційною ідеологією і пропагандою ментальних образах найбільших міст-портів у масовій свідомості; 2) аналіз існуючих нарративів у ментальних образах Одеси і Санкт-Петербурга та свідомого застосування владою певних кольорів і монументів певним особам і технічних засобів, перетворених на певні когнітивні конструкції колективного сприйняття, що складають частину ментального образу цих міст.

У відомих нам працях російських й українських колег з цього питання [1; 2; 8; 10; 23 та ін.] в основному подано опис асоціацій, пов'язаних з образами певних міст і відсутнє теоретико-методичне обґрунтування такого роду дослідження. Саме тому при проведенні нашого дослідження ми спиралися

на позицій наукової школи геоісторії [3]. Використання поняття «геополітичне представлення» І. Лакоста [21, р. 330–331] і наукового апарату «низької геополітики» й перцептивної географії стосовно реалій пострадянського простору дозволило зрозуміти роль і значення великих міст-портів як фокусу зовнішньої політики держави у побудові ментальних образів і стійких нарративів в її офіційній ідеології.

Образи Одеси і Санкт-Петербурга у період існування Російської імперії розкриті за допомогою виділення знакових у масовій ментальній картині споруд і пам'яток, що стали «визитівкою» міста у той період і зберегли це значення і зараз. Образи цих міст за часів СРСР у колективній ментальній картині вивчалися через аналіз одного з видів масового мистецтва — художньої листівки та кіноплакату радянського періоду.

Новим у цьому контексті дослідження ментального образу пам'яток у містах є необхідність, на нашу думку, вивчення їх місця і значення в офіційній історіографії, що дозволяє зрозуміти ментальні нарративи у побудові їх образу. Як доказ існування того чи іншого образу як певного усталеного стереотипу нами було використано штампи-характеристики Одеси і Санкт-Петербурга, що вживаються у туристичних путівниках [2; 8; 13; 14; 18; 34]. Важливим у цьому контексті є акцентування уваги на роль певних образів у сприйнятті міста та його окремих частин при створенні відповідних штампів у масових ментальних картинах.

У сприйнятті мешканців Одеси і Санкт-Петербурга «золотий вік» міста пов'язується з періодом їх існування у Російській імперії — за правління Катерини II — на початку правління Миколи I. Це знайшло своє відображення у формуванні особливого духу ностальгії за втраченою величчю минулого і спротив змінам, що зумовлюють зміни зовнішнього образу історичної частини міста¹. У цьому контексті слід розглядати і відновлення на початку 1990-х більшості назв міських об'єктів, що існували до приходу до влади більшовиків (включаючи і відновлення назви Санкт-Петербург у 1991 р.), та особливі зусилля міської влади, спрямовані на підтримку у зразково-показовому вигляді головних пам'яток міста в його історичному ядрі, особливо важливих у ментальній картині городян (наприклад, реконструкція споруди Одеського національного академічного оперного театру та Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі). Ця політика міської влади підтримує усталений міф про романтично-імперську «Північну Пальміру» і «Південну Пальміру», де «царю-

¹ «В Одесі, де зацикленість на минулому, істеричні і конвульсивні спроби “оживити” це минуле... мають результатом достатньо плачевний стан історичних споруд та й більшості житлових будинків старого міста» [19, с. 178].

вала» космополітична європейськість, створена запрошеними іноземними архітекторами і скульптурами, та втілена в особливому «діалекті» російської мови й у формуванні одеської і петербурзької (ленінградської) літературних шкіл наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. [1, с. 57; 7, с. 32; 9, с. 23, 26; 14, с. 48; 38, с. 180; 40, р. 26, 46, 61, 73, 85, 126, 156].

Важливо відмітити, що в історичній частині Одеси і Санкт-Петербурга значна увага приділялася використанню різних кольорів для підкреслення не лише естетичної виразності відповідних архітектурних ансамблів, але й для реалізації ідеологічної функції, яку вони виконують у ментальній картині міста. Це значною мірою пов'язано з широко поширеними в епоху Просвітництва уявленнями про символічне значення різних кольорів. Це дозволяє говорити про кольорову гаму як про своєрідну невербальну мову, яка задає ту чи іншу інтерпретацію зовнішнього вигляду споруди чи скульптури, та їх співвідношення в оточуючому просторі за допомогою побудови алегорій і ментальних конструктів.

У кольоровій гамі парадних фасадів споруд в історичному центрі Одеси¹ і Санкт-Петербурга² домінують два кольори — білий і жовтий. Різкою «золотистою фарбою і побіленими архітектурними деталями виділявся нарядний Зимовий дім імператора Петра», він був «виразним центром лівого берегу Невви. <...> Тут був осередок державної влади: жив імператор і засідав Сенат» [12, с.148]. Можна вважати, що в його оформленні й були закладені головні ідеї ідеальної кольорової гами парадної частини зразкового фасаду міської забудови Одеси і Санкт-Петербурга: білий (духовна) і жовтий колір (світська влада), єдиним володарем якої у державі був імператор і самодержець Всеросійській³. Саме для оформлення важливих офіційних установ чи резиденцій монарха та його верховних представників на місцях у Російській імперії з кінця ХVІІІ ст. використовують поєднання цих двох кольорів. Свідоме використання поєднання білого і жовтого слугувало одним з елементів виділення у просторовій структурі міста адміністративно важливих споруд — символів верховної влади⁴. Якщо перший з цих кольорів у християнстві традиційно мав змістовне навантаження

¹ Встановлено за [2, с. 63, 83, 89; 18].

² «Білі колони на жовтому фоні — це справжнє обличчя Санкт-Петербурга» [20, р. 74]. Цьому «він <...> зобов'язаний старовинними розпорядженнями <...> слід пам'ятати, що колір у Ленінграді відіграє таку роль, як в жодному іншому місті світу» [9, с. 28].

³ Поєднання білого і жовтого кольорів є й у прапорі Ватикану — єдиний сучасний абсолютній монархії Європи. Слід відзначити, що ці кольори були одними з геральдичних кольорів Російської імперії, де їх доповнював чорний колір.

⁴ 1839 року після ремонту Зимовий палац «було перефарбовано у біло-жовтий колір» [8, с. 471].

як образ святості й чистоти, то другий у класицизмі є символом Аполлона — Сонця, з яким себе ототожнював Людовик XIV [4, с. 207], який першим встановив в Європі абсолютистський режим. У Російській імперії, з часу зведення англійським архітектором Ч. Камероном Павловського палацу (1782–1786 рр.), «виникає тема Аполлона, але вже без ототожнення його з королем-сонцем, як це було у Версалі. І в цьому — одна з головних відмінностей ансамблів XVIII і XVII сторіч» [4, с. 220].

На площі напроти споруди, де раніше знаходилися органи державної влади Російській імперії (Сенат і Синод у Санкт-Петербурзі та Імператорський палац і Присутствени місця в Одесі), знаходиться пам'ятник засновнику міста (Петрові І й А. Е. Рішельє¹). Саме його видно з морського узбережжя. Слід сказати, що є певна подібність і в їх розміщені. Від моря їх відділяє облаштована набережна з маршами до самої води, а сам пам'ятник не закритий іншими спорудами з боку моря, що приводить до того, що саме ця позиція є найкращим ракурсом при його розгляданні. З метою посилення зорового ефекту пам'ятник засновникові Одеси стоїть на постаменті, а вказаний пам'ятник Петрові І у Санкт-Петербурзі встановлено на великій гранітній брилі². Важливо відзначити, що ці монументи не мають виразного декору, і таким чином всю увагу привертає саме фігура на постаменті. Така строгість передання образу засновника міста, на нашу думку, пов'язана з поширеною у період панування у Російській імперії класицизму ідеї про передачу у мистецтві образу героя часів Стародавнього Рима³. Це призвело до потреби відобразити у скульптурі ідеалізований образ засновника міста, у парадному одязі державця часів Пізньої Римської республіки/Ранньої Римської імперії. У цьому стилі мистецтва цей образ подавався як взірць довершеності смаку і здорового глузду та був прикладом ідеального освіченого правителя⁴. Засновник міста бачився як своєрідний деміург, який створив велич і гармонію міста на порожньому місці, підкоривши сили дикої природи¹.

Символ влади в Одесі — Імператорський палац — палац-резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю (1829) також має жовто-білу колонаду [2, с. 63].

¹ Повне ім'я — Арман Емманнюель Рішельє дю Плессі.

² Одним із перших провів своєрідне літературно-географічне дослідження специфіки розміщення цієї статуї Петра І у порівнянні зі статуєю Леніна у Санкт-Петербурзі Й. Бродський в оповіданні «Далеко від Візантії» (цит. за [20, р. 156]).

³ Як писав Л. А. Дьяков: «Головна ідея класицизму <...> — ідея героїзму. Героїзм розумівся як підпорядкування пристрастей суровій волі, спрямованій розумом» [4, с. 205].

⁴ «Класицизм, будучи офіц. стилем, одночасно відображав високий сусп. пафос і патріотичні настрої. Це яскраво відобразилося у монументальній скульптурі, витриманій у душі античності (<...> пам'ятник А. Е. Рішельє в Одесі, 1823–1828, скульптор І. Матрос)» [18, с. 367]. Фігура герцога «відоб-

Значною мірою це пов'язано із загальним духом класицизму щодо пошуку канону в «античності та насамперед у гордовитому римському республіканстві, проте, природно, це псевдоантичність» [20, с. 297]. Пам'ятники Петрові І й А. Е. Рішельє є найстарішими з усіх монументів, що збереглися, з переліку тих, які були встановлені на честь конкретної людини у Російській Федерації й в Україні¹ [11, с. 118; 18, с. 364–368]. Те, що вони збереглися досьогодні, і не були знесені за часів СРСР, ще раз говорить про їх виключне значення у створенні стійких образів Одеси і Санкт-Петербурга та у ментальній картині цих міст, про їх чітке місце в офіційній ідеології й пропаганді.

Не менш символічним є й той факт, що від пам'ятника засновнику міста в Одесі й Санкт-Петербурзі веде пряма дорога до іншого важливого пам'ятника в офіційній ментальній картині відповідного міста — монументу царю-благодійнику, який, з погляду офіційної історіографії Російської імперії, зробив найбільший внесок в його розвиток, — Катерині II (Одеса) і Миколі I² (Санкт-Петербург). Причому декор цих пам'ятників дуже помпезний та у ньому представлені головні особи їх царювання. Наявність таких численних символів дозволяє висунути тезу, що тут також є певний непрямий вираз чіткої ментальної установки. Можна розшифрувати помпезність декору та наявність фігур у підніжжя постаментів цих пам'ятників як вказівку на небувалий розквіт міста. Це підкреслюється й костюмами головної та другорядних фігур пам'ятника — вони одягнуті у сучасний їм одяг та мають куди реалістичніший вираз у порівнянні зі зображенням засновників міста на перших за часом зведення мо-

ражає ідеальний образ державця, який турбується про достаток і порядок. Цей образ доповнюється барельєфами з трьох боків п'єдесталу, які алегорично відображають успішну діяльність Дюка Рішельє у таких галузях, як землеробство, торгівля і правосуддя» [6, с. 1095]. «Статуя у чіткій й конкретній формі розкривала ідейний зміст бульвару, а її виразний силует і невеликі розміри підкреслювали масштабність і ритм забудови» [17, с. 26].

¹ (До стор. 470) Це наше твердження спирається на такі рядки з листів Е. Фальконе до Д. Дідро про лейтмотив пам'ятника Петрові І: «Монумент мій буде простий... Я обмежусь лише статуєю цього героя, якого я трактую ні як великого полководця, ні як переможця, хоча він, природно, був і тим й іншим. Куди вище особистість творця, законодавця, благодійника своєї країни, і от її-то і слід показати людям. <...> у монументі мова йде про Росію та її Перетворювача» (цит. за [11, с. 119]). Як вірно вказує А. де Кюстін: «Петро тут — римлянин часів Людовіка XV» [8, с. 124].

² Фактично в його царювання були споруджені більша частина відомих архітектурних ансамблів та окремих споруд у стилі класицизму в історичному центрі обох міст, в основному за проектами західноєвропейських архітекторів [10, с. 528; 13, с. 520; 15, с. 312]. Таким чином, ці міста «включаються у загальноімперські культурні смаки, насамперед смаки і художні ідеї західного і космополітичного державництва» [15, с. 312].

нументах. Два пам'ятники — засновнику міста та його головному царю-благодійнику (в офіційній історіографії Російській імперії) стоять на одній осі, і другий наче дивиться у спину першому, підкреслюючи тим самим спадковість його політики у відношенні до міста. Важливо підкреслити, що на другому пам'ятникові головна скульптура прямо вказує на це, витягнувши руку у напрямку на пам'ятник засновнику міста.

Створення таких знакових монументів в Одесі й Санкт-Петербурзі пов'язано з потребою закріплення певних асоціацій й наративів в офіційній міфологізованій ментальній картині їх історичного минулого. Невипадково у художній літературі й у міському фольклорі ці пам'ятники засновникам міста мають чітке емоціональне забарвлення і вони діють немов живі персонажі (наприклад, усталена пітерська назва пам'ятника Петрові І — Мідний вершник [11, с. 119] та одеська назва пам'ятника А. Е. Рішельє — Дюк¹ [6, с. 1095]). На нашу думку, розміщення одного з головних готелів міста як раз напроти пам'ятника офіційному царю-благодійнику («Асторія» у Санкт-Петербурзі й «Петербурзька» в Одесі) лише акцентує увагу на необхідності висловлювання йому вдячності за щедрість у розбудові міста з боку приїжджих з інших країв.

У цьому контексті слід правильно розуміти прийняте в офіційній історіографії та літературі Російської імперії порівняння обох міст із легендарною Пальмірою — взірцем квітучого міста у класичній літературі («Північна Пальміра» — Санкт-Петербург і «Південна Пальміра» — Одеса)² як пряму вказівку на успішний розвиток цих міст-портів під владою освіченого монарха.

Отже, вивчення різних образів, пов'язаних з історичною частиною Одеси і Санкт-Петербурга, у ментальній картині цих міст дозволило встановити такі спільні закономірності:

1. Свідоме використання в історичному центрі міста у кольоровій гамі парадних фасадів споруд поєднання білого (духовна) і жовтого кольорів (світська влада), єдиним власником якої був імператор Всеросійський, слугувало одним з елементів виділення у просторовій структурі міста адміністративно важливих споруд — символів верховної влади.

2. Є певна подібність у розміщенні пам'ятників засновникам цих міст — Петрові І й А. Е. Рішельє. Вони стоять на площі напроти споруди, де раніше знаходилися органи державної влади Російської імперії. Від моря їх відділяє обла-

¹ Вперше так назвав герцога А. Е. Рішельє Олександр І в указі від 24.01.1802.

² «Південна Пальміра» є наче південне віддзеркалення Санкт-Петербурга, одночасно яскраве й спокусливе, вікно слов'янського світу на Чорному і Середземному морі» [22, р. 61–62]. У пресі Російської імперії «Одеса рекламувалася як “Південна столиця”, “Південна Пальміра”, “Другий Петербург”» [3, с. 53–54].

штовна набережна з маршами до самої води, звідки відкривається найкращий ракурс для їх розгляду. Сам пам'ятник не має значного декору, і таким чином вся увага звернута саме на фігуру засновника міста в образі діяча епохи Пізньої Римської республіки/Ранньої Римської імперії, який створив місто ex nihilo.

3. Вказані пам'ятники Петрові I й А. Е. Рішельє є найстарішими зі збережених монументів на честь конкретної особи у Російській Федерації й в Україні, що говорить про їх виключне значення у ментальній картині цих міст. Це підтверджується і тим, що у літературі та у міському фольклорі вони діють як живі персонажі.

4. Від пам'ятника засновнику міста веде пряма дорога до другого важливого постаменту в офіційній ментальній картині міста — монумента царю-благодійнику, який, з погляду офіційної історіографії Російської імперії, зробив найбільший внесок у розвиток Одеси/Санкт-Петербурга. Причому декор цих пам'ятників доволі помпезний, у ньому представлені головні фігури їх царювання, що має вказувати на небувалий розквіт міста.

1. *Аксенов К., Брадэ И., Бондарчук Е.* Трансформационное и посттрансформационное городское пространство: Ленинград — Санкт-Петербург. 1989–2002. — СПб., 2006.

2. *Бахнев В.* Одесса во времени и пространстве: Путеводитель. — Одесса, 2004.

3. *Браун Е.* Школа Анналов — «Новая историческая наука» // *Анналы экономической и социальной истории: Избр.* / Пер. Н. Авдониной, Е. Балаховской, А. Зайцевой и др. — М., 2007. — С. 7–23.

4. *Дяков Л. А.* Цвет в ансамблях классицизма // *Искусство ансамбля: Художественный предмет — интерьер — архитектура — среда* / Сост. и науч. ред. М. А. Некрасова. — М., 1988. — С. 205–227.

5. *Загоруйко В.* По страницам истории Одессы и Одесщины. — Одесса, 1960. — Вып. 2.

6. *Історія української культури: V 5 т.* — К., 2005. — Т. 4, кн. 2.

7. *Кулибанов В. С., Чистобаев А. И.* Ленинград. — М., 1990.

8. *Кюстин А. де.* Россия в 1839 году: В 2 т. / Пер. с фр. под. ред. В. Мильчиной. — М., 1996. — Т. 1.

9. *Латто Г. М.* Восприятие города: георбанистические аспекты // *Изв. Академии наук. Серия геогр.* — 1993. — № 4. — С. 22–34.

10. *Ленинград* // *Большая советская энциклопедия: В 60 т.* — М., 1953. — Т. 24. — С. 516–530.

11. *Ленинград: Справ. туриста.* — Л., 1969.

12. *Овсянников Ю.* Доминико Трезини. — Л., 1988.

13. *Одесса* // *Большая советская энциклопедия: В 60 т.* — М., 1954. — Т. 30. — С. 520–522.

14. *Попова И. М.* Языковая ситуация как фактор политического самоопределения и культурного развития (на материале изучения Одессы и Одесской области) // *Социологические исследования.* — 1993. — № 8. — С. 46–54.

15. *Попович М. В.* Нарис історії культури України. — К., 1998.

16. *Ромм А.* Памятник Петру I в Ленинграде. Скульптор Э.-М. Фальконэ. 1716–1791. — М.; Л., 1944.

17. Тимофеевко В. И. Одесса: Архит.-ист. очерк. — К., 1983.
18. Українська радянська енциклопедія: В 11 т., 12 кн. — К., 1984. — Т. 11, кн. 2.
19. Шліпченко С. «Реальності культурних ландшафтів» та непереборна сила міфу // Агора. — 2009. — Вип. 9. — С. 175–180.
20. Fernandez D. La magie blanches de Saint-Petersbourg. — P., 1994.
21. Lacoste Y. De la geopolitique aux paysages: Dictionnaire de la geographie. — P., 2003.
22. Odessa. Yalta et Crimee / Sous la red. de M. Braunstein. — P., 1997.

Анотация. Вивчення образу великого міста-порта розкрито через аналіз специфіки сприйняття його мешканцями певних знакових у ментальній картині пам'яток культури та уявлень про нього. Вивчення усталених штампів-образів та ролі певних знакових фігур та об'єктів в історичній частині міста дозволяє зрозуміти нарративи офіційної ідеології і пропаганди, що сприяли створенню чітких асоціацій-кліше, пов'язаних з Одесою і Санкт-Петербургом.

Ключові слова: Санкт-Петербург, Одеса, Російська імперія, пам'ятники, образ міста.

Аннотация. Изучение образа большого города-порта раскрыто через анализ специфики восприятия его жителями определенных знаковых в ментальной картине памятников культуры и представлений о нем. Изучение устойчивых штампов-образов, роли определенных знаковых фигур и объектов в исторической части города позволяет понять нарративы официальной идеологии и пропаганды, что способствовало созданию четких ассоциаций-клише, связанных с Одессой и Санкт-Петербургом.

Ключевые слова: Санкт-Петербург, Одесса, Российская империя, памятники, образ города.

Summary. The study of appearance of large city-port is exposed through the analysis of specific of perception of certain in a mental picture sights of signs of culture and pictures his habitants of him. The study of withstand stamps-appearances and role of certain figures of signs and objects in historical part of city allows to understand narrativ's of official ideology and propagandas which promoted creating of clear associations-cliches, united with Odessa and St. Petersburg.

Keywords: St. Petersburg, Odessa, Russian Empire, the monuments, the image of the city.